

ביקורת

ביולוגיה של היהודים! אין דבר כזה!

נורית קירש

רפאל פלק, ציונות והביולוגיה של היהודים, רסלינג, תל-אביב, 2006, 312 עמודים.

בשנת 1959 יצאה משלחת חוקרים מישראל לאתיופיה על מנת לבדוק סמנים גנטיים ומאפיינים מורפולוגיים בקרב השבטים השונים. במוקד עניינה עמדה אוכלוסייה של כ-25,000-30,000 איש שכונו 'פלשים', ושיהדותם עמדה באותה עת בסימן שאלה. כעבור ארבעים שנה סיפרה גנטיקאית שהשתתפה במחקר זה שחיים שיבא, יוזם המשלחת ומארגנה, התכוון לברר בעזרת הסמנים הגנטיים אם הפלשים הם יהודים. סיפורה של משלחת הגנטיקאים הישראלים לאתיופיה מעלה שאלות על טיבו של המדע, על האופן שבו הוא עשוי להיות מושפע מתהליכים היסטוריים וחברתיים ומיחסי הגומלין שבין מדע ואידאולוגיה.

המשלחת לאתיופיה הייתה רק חלק קטן מתוך פעילות רחבה של גנטיקאים ורופאים ישראלים לבדיקת קיומו של מכנה משותף ביולוגי בין העדות. הדומיננטיות של האידאולוגיה הציונית בחברה הישראלית הייתה עזה, והיא חלחלה למחקר המדעי לא רק במקרה של שיבא, שהיה עסקן ציוני ופעיל במסגרת הצבאית והפוליטית, אלא השפיעה אף על אלה שראו עצמם בראש ובראשונה כמדענים ולא דווקא כציונים. יחסי הגומלין בין האידאולוגיה הציונית לבין חקר המאפיינים התורשתיים של יהודים נדונים בספרו של רפאל פלק, ציונות והביולוגיה של היהודים.

ב-1905 כתב מוריס פישרג (Fishberg), רופא ואנתרופולוג יהודי אמריקני שנודע בהתנגדותו לציונות האירופית: 'עבור הציונים, היהודים הם גזע נפרד, לא אירופי,

שנשמר טהור כפי שהיה למרות נדודיהם של היהודים על פני כדור הארץ כולו.¹ מאה שנה מאוחר יותר מראה פלק שהמאמץ הציוני להוכיח שהיהודים הם ישות ביולוגית מובחנת בעלת מאפיינים ים-תיכוניים היה למעשה פרויקט מתמשך בן עשרות שנים, שלבש מדי פעם צורה חדשה, עם פיתוחן של טכנולוגיות מדעיות חדשות. המחקר האנתרופולוגי ולאחריו המחקרים הגנטי-ביוכימי והגנטי-מולקולרי, שימשו כל אחד בזמנו כלי לחיפוש אחר מאפיינים יהודיים-ייחודיים שיעידו על מוצא משותף.

השתתפותם של יהודים בכלל, ושל יהודים-ציונים בפרט, בשיח הגזעי הייתה נפוצה משלהי המאה התשע-עשרה ואילך. ארתור רופין סבר שקיימת דרגה גבוהה של אחדות גזע ביהודים, אך הדגיש את היותו של הגזע היהודי חלק בלתי נפרד מאוכלוסיות ים תיכוניות, ובמיוחד ציין את קירבת היהודים לערבים ולארמנים (עמ' 157-158). רופין, שלימד באוניברסיטה העברית בירושלים קורס בשם 'הסוציולוגיה של היהודים', פתח את הרצאות הקורס בדיון באנתרופולוגיה הפיזית של היהודים.

חוקרים אחרים האמינו שרק חלק מהיהודים משתייכים לגזע היהודי שנשמר לאורך ההיסטוריה. כך למשל הרופא והביולוג היהודי-בריטי רדקליף נתן סלמן (Salaman) סבר שהאשכנזים בלבד הם הנציגים האמיתיים של היהודים המקוריים. בספרדים, במזרחים ובעיקר בתימנים הוא ראה צאצאים של נישואי תערובת עם העמים שבקרבתם גרו. לעומתו, הזואולוג שמעון פריץ בודנהימר מהאוניברסיטה העברית טען שהתימנים הם הטיפוס השמי הטהור ביותר, בעוד שאר העדות רחוקות מלהוות גזע טהור. האנתרופולוג אריך בראואר, שפעל אף הוא במסגרת האוניברסיטה העברית, צילם למעלה מ-1,400 תצלומי פנים של יהודים וניסה להדגיש באמצעותם את השוני בין יהודים בני עדות שונות. תלמידו, רפאל פטאי, התייחס ליהודים כגזע בכתב העת שייסד, עדות. ב-1975, שלושים שנה לאחר שעזב את הארץ והשתקע בארצות הברית, פרסם פטאי יחד עם בתו ספר רבו טען שקיומו של גזע יהודי הוא לא יותר ממיתוס.²

לאחר קום המדינה החליפה הגנטיקה של האוכלוסיות את האנתרופולוגיה הפיזית של טרום מלחמת העולם השנייה. חוקרי הגנטיקה השתמשו בשיטות מחקר שונות ונקטו מונחים אחרים מאלה ששימשו את האנתרופולוגים, כמו למשל 'מאגר גנים' במקום 'גזע'. אולם קיימת מידה רבה של המשכיות בין שני התחומים. עם המעבר למחקר ברמת ה-DNA נותרו השאלות בעינין, גם אם התשובות שהתקבלו היו לעתים שונות. ועדיין, אף במסגרת המחקר ברמה המולקולרית של ה-DNA, המאמץ הפרשני

1 Mitchell B. Hart, 'Science, Social Science and the Politics of Jewish Assimilation', in: John P. Jackson Jr. (ed.), *Science, Race and Ethnicity*, Chicago and London 2002, p. 126

2 אורית אבוהב, 'פני אדם: על תרומתם של האנתרופולוגים אריך בראואר ורפאל פטאי לחקר האנתרופולוגיה של היהודים', ירושלים בפולקלור היהודי, כרך כב (תשס"ג), עמ' 159-177.

של חלק מהחוקרים בישראל מעיד על מוטיבציה להוכיח זהות גנטית בין יהודים מעדות שונות.

'שאלת המהות הביולוגית של ההויה היהודית ליוותה את הגשמת החזון הציוני מראשיתו', טוען פלק (עמ' 21). הציונות, שהיא בעיקרה תנועה לאומית-חילונית, העדיפה באופן ברור הגדרה של הזהות היהודית כזהות לאומית תוך הסתמכות מועטת ככל האפשר על אפיונים דתיים. גם טענתה לזכויות מדיניות יכולה הייתה, בעידן של לאומיות, להתבסס על זהות לאומית אך לא על זהות דתית. הצגת הזהות היהודית כזהות לאומית התבססה על היסטוריה משותפת, על שפה משותפת וכן על ההכרה בקיומו של מוצא ביולוגי משותף.

קירבת דם בין כל היהודים באשר הם היא חלק מהנרטיב של הזרם המרכזי של הציונות. במונח זה התנועה הציונית לא הייתה יוצאת דופן; היא אימצה את המסגרת המושגית של התנועות הלאומיות האירופיות שגם בהן היו רכיבים ביולוגיים. במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה ובתחילת המאה העשרים השתדלו תנועות לאומיות להגדיר אופי אתני או גזעי שעל בסיסו יכול להיבנות הייחוד התרבותי והחברתי. על פי הערת השוליים של בנדיקט אנדרסון בספרו קהיליות מדומינות, הופעת הציונות מציינת את 'הדימוין מחדש של קהילייה דתית עתיקה בתור אומה'.³ מי שמסכים עם אמירה זו, ימצא אפוא בספר הציונות והביולוגיה של היהודים את השימוש שנעשה בטיעונים ביולוגיים במסגרת אותו דימוין מחדש.

פלק בוחן לעומק את המימצאים ואת הטענות בדבר קירבה גנטית בין יהודים בני עדות שונות, ומראה שהנחת היסוד של חוקרי הגנטיקה הישראלים הייתה שקהילות יהודיות התפצלו והתפלגו מאוכלוסיית מוצא אחת. בעניין זה מעלה פלק שתי טענות כלפי החוקרים. ראשית, הוא מציין שבפירוש התוצאות נמצאה הטיה אצל החוקרים. הודגשו ממצאים שתאמו את הנחת המוצא שלהם, וממצאים שעמדו בסתירה להנחה זו זכו להסברי אד-הוק שמטרתם להגן בכל מחיר על הנחת המוצא.⁴

הטענה השנייה שלו היא מעניינת ומהפכנית אף יותר. עצם הבחירה בהשערה יחידה, אומר פלק, היא בעייתית. החוקרים הישראלים בחנו רק את ההשערה שהאוכלוסייה היהודית היא תוצר של הסתעפויות חוזרות מתוך גזע אחד, אבל הממצאים יכולים היו להתיישב לא רק עם מודל קשרי מוצא של עץ מתפצל אלא גם עם מודלים אלטרנטיביים, למשל מודל המארג (או הסורג, שתי וערב). זהו מודל שכבר ארתור רופין התייחס אליו כמתאים יותר לתיאור ההיסטוריה הביולוגית של היהודים, וחוקרים בני ימינו, ביניהם אלן טמפלטון (Tempelton), הצביעו עליו כמתאים לתיאור

3 בנדיקט אנדרסון, קהיליות מדומינות, תל-אביב 2000, עמ' 184.

4 ראו גם Nurit Kirsh, 'Population Genetics in Israel in the 1950s: The Unconscious Internalization of Ideology', *Isis*, Vol. 94 (2003), pp. 631-655

אוכלוסיות אנושיות יותר ממודל העץ המסתעף (עמ' 227-228). על פי מודל המארג תנאי המחיה המיוחדים ליהודים, הרדיפות שסבלו והתרבות המבודדת הביאו ליצירת אוכלוסיות רבייה של יהודים שנבדלו גנטית מסביבתם הלא-יהודית. הנישואים בין הקהילות, ולעתים אפילו מעבר של אדם בודד בעל מוטציה ייחודית מקהילה זו לאחרת, הם שהובילו לקיומם של קשרים גנטיים בין היהודים. הייתה זו ככל הנראה תפיסת עולמם הציונית של החוקרים, שהשפיעה על העדפת מודל אחד והתעלמות מהמודל האחר.

פלק מוליך את הקורא בזהירות ובאופן משכנע למדי להבנה כי הבסיס המשותף ליהודים בני העדות השונות הוא תרבותי-חברתי יותר מאשר ביולוגי. הוא מביע תקווה שהבנה זו תסייע ליצירת חברה פלורליסטית בישראל אשר תקיף את כלל אזרחי המדינה. כמו המדענים שעליהם הוא כותב, גם פלק אינו ספון במגדל השן ולא מתאפק מלהביא בסופו של הספר את האני מאמין הפוליטי שלו. אלא שהוא, בשונה ממושאי מחקרו, משתדל להבחין בין הטענות העובדתיות לבין דעותיו, ודואג שהאמירות ינוסחו בבירור ולא יהיו מובלעות בין השורות, כך שניתן יהיה לבחון אותן ולהתדיין עמן. מעורבותו הרגשית-ערכית של פלק, החורגת מהעניין המדעי עצמו, באה לידי ביטוי גם בהתעקשותו לעשות שימוש בצורה העברית הפחות מקובלת ופחות מוכרת של מונחים מדעיים, כאשר זו הצורה הנכונה בעיניו. כך הוא כותב ביולוגיה מולקולרית ולא ביולוגיה מולקולרית, מעקובת דנ"א ולא רצף דנ"א ואיגניקה ולא אאוגניקה.⁵ זה איננו רק ביטוי של יושרה אינטלקטואלית אלא גם סוג של דבקות בשפה העברית, אחד מסמליה המובהקים של התחייה הלאומית.

לאורך הספר פלק מתמודד באופן ראוי להערכה עם עושר עצום של מחקרים מדעיים ורעיונות פוליטיים ומאפשר התבוננות פנורמית על ההתייחסויות הביולוגיות ליהודים במסגרת הציונות במשך תקופה של למעלה ממאה שנים. אולם, על אף שנעשה מאמץ להציג קו אחד רצוף וקוהרנטי הקושר את המכלול, נראה כי הספר עוסק בעצם בשני נושאים נפרדים. הביולוגיה של היהודים אליבא דפלק כוללת הן את נושא הזהות הביולוגית ושאלת קיומם של מאפיינים אנתרופולוגיים-גנטיים משותפים ליהודים, והן את השאיפה האיגנית לשנות לטובה את מאפייניו הביולוגיים של העם בדורות הבאים. בעוד שאלות המוצא הביולוגי והדמיון בין העדות מתמקדות בעברו של העם, הרעיונות האיגניים של שיפור העם היהודי ומניעת ניוונו מכוונים כלפי העתיד. בין שני נושאים אלה יש אמנם נקודות חיבור והשקה, אך הם היו יכולים גם לפרנס בכבוד שני ספרי מחקר נפרדים. הם היו יוצאים נשכרים גם לו זכו לכל הפחות לשני שערים נפרדים בתוך ספר אחד.

5 הצורה 'איגניקה' תואמת את החלטת האקדמיה ללשון העברית לגבי מילים שמקורן ביוונית.

פרקי הספר העוסקים בקשר שבין ציונות ואיגניקה תורמים להבנת החשיבות המרובה שייחסה הציונות לבריאותם של היחידים ושל העם. זוהי תפיסה שמקורה בתחושת הנחיתות הגזעית של היהודים במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה, המשכה בשאיפה לצבר ארצישראלי חסון ויפה בלורית והיא מתבטאת בימינו במודעות רבה לשלמות גופנית, שאחד מביטוייה הינו ריבוי הבדיקות הגנטיות בישראל.⁶

עם התפשטות האנטישמיות המדעית במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה ברחבי אירופה, השתמשו אמונות אנטישמיות רבות גם בקרב חלק מהציבור היהודי. כך למשל תעשיין יהודי אוסטרי מצליח, לואיס פרידמן, נשבע להישאר רווק או לפחות חשוך ילדים כדי שלא להעביר הלאה את הדם השנוא הזורם בעורקיו.⁷ יהודים רבים חשו שהעם היהודי נמצא בתהליך ניוון, והיו ביניהם כאלה שסברו שהצלת העם מניוון אפשרית: יש לעודד התבוללות ומהילת הדם בדם 'איכותי יותר'. לעומתם אנשי התנועה הציונית כנורדאו, רופין ואחרים, לרוב תלו את הפגמים והחולשות של העם היהודי בגלות וברדיפות. תהליך הריפוי על פי הציונות היה כרוך בחזרה לארץ ישראל, שבה אפשר יהיה ליצור 'יהודי חדש', שונה, חזק ובריא יותר. באלטנוילנד למשל, שיבת העם לארצו מאפשרת ריפוי הן לעם והן לארץ שהיחסים ביניהם סימביוטיים.

האיגניקה נתפסה כדבר מוקצה מחמת מיאוס לאחר מלחמת העולם השנייה ולכן חלקים ממנה קיבלו שמות שונים. כך למשל, כתב העת *Annals of Eugenics* המשיך להופיע לאחר מלחמת העולם השנייה בלונדון אך שמו שונה בשנות החמישים ל-*Annals of Human Genetics*. גם לאחר שהאיגניקה ירדה מגדולתה, השאיפה לשיפור המבנה הגנטי של האנושות לא נעלמה כליל, ויש הרואים בפעילות 'דור ישרים' בקרב הציבור החרדי מחד גיסא ובריבוי ההפלות הסלקטיביות בישראל מאידך גיסא גלגולים מודרניים של רעיון האיגניקה (עמ' 233-235).

האיגניקה, כמו גם הניסיון להוכיח קיומה של ישות ביולוגית יהודית, היו מרכזיים לא רק בציונות אלא גם במסגרת הנאציזם. פלק מתייחס לכך כבר בפרק המבוא (הערת שוליים 5) ועיון באינדקס מגלה שהמושג נאציזם/נאציזם חוזר פעמים רבות לאורך הספר ותדירות הופעתו גבוהה מזו של המושגים סוג דם, כרומוזום ומעקובת דנ"א. אין צורך לומר שעצם העיסוק בשאלות דומות במסגרת הציונות והנאציזם לא מעיד על המטרות והמעשים שהיו שונים בתכלית. אולם הדמיון בהתייחסות לשאלת הביולוגיה של היהודים, שהוא לכאורה פרדוקסלי, מתבקש משתי בחינות.

ראשית, משום שחלק לא מבוטל של ההגות הציונית צמח בתגובה לרעיונות אנטישמיים שהיו בהמשך את הבסיס לרעיונותיהם של הנאצים. שנית, משום שרבים

6 על השאיפה הישראלית הבלתי מתפשרת לילד מושלם ראו, Yael Hashiloni-Dolev, *A Life (Un)Worthy of Living: Reproductive Genetics in Israel and Germany*, Dordrecht 2007

7 ראו, עמוס איילון, רקואים גרמני, אור יהודה 2004, עמ' 237.

מהמדענים שמחקריהם מנותחים בספר, כמו גם רוב הפעילים הציונים המרכזיים (הרצל, נורדאו, רופין ואחרים), מוצאם או לכל הפחות מקום השכלתם הגבוהה היה מרכז אירופה. מסורות אינטלקטואליות מרכז אירופיות היו בוודאי בין ההשפעות המעצבות של תפיסת עולמם המדעית או האינטלקטואלית. הדגש שהושם על חקר הגזע במרכז אירופה עבר לאחר השואה טרנספורמציה במדינת ישראל, כפי שאירע גם במקומות אחרים. אולם העיסוק בשאלות על מוצא, על מאפיינים של אוכלוסיות ועל 'טוהר' גזעי או גנטי שלהן הוא ללא ספק תוצר של הפנמת מסורות מדע שהיו מקובלות עשורים אחדים קודם. דוגמה אחרת להשפעה של מסורת גרמנית על פרקטיקות ישראליות אפשר לראות בהשוואה של הגדרת האזרחות בחוק השבות הישראלי להגדרתה בחוק ההגירה הגרמני מ-1913. בשני המקרים ניתן משקל רב למוצא אתני ומשקל נמוך לטריטוריה.⁸

עיסוקו של פלק בביווגיה של היהודים הוא מרתק. כמדען שעסק במשך עשרות שנים במחקר גנטי באוניברסיטה העברית ובהמשך התעמק בהיסטוריה ובפילוסופיה של הדיסציפלינה, הוא ניגש לנושא כשהוא מצויד בזווית ראייה כפולה. יתרה מזאת, הכותב בא מלב לבו של התחום. בכנס בינלאומי שהתקיים בירושלים ב-1961 בנושא 'גנטיקה של אוכלוסיות מהגרות ומבודדות' שימש רפאל פלק מזכיר הוועדה המארגנת (עמ' 178). 45 שנה מאוחר יותר הוא בוחן בעין ביקורתית את העשייה המדעית שבה נטל חלק, ושני עמודים לפני סוף הספר הוא מסכם שבעצם אין 'ביווגיה של יהודים'. המסקנה העיקרית של ספר זה היא שקירבה גנטית בין אוכלוסיות של יהודים נובעת ככל הנראה יותר מתרבות וממסורת משותפת ופחות ממוצא משותף. מנקודת מבט ביווגית מדובר בטענה סבירה ומתקבלת על הדעת. גם מנקודת מבט ציונית בישראל של שנות האלפיים אמירה כזו לא בהכרח תיתפס כשחיטה של פרה קדושה.

8 יפעת וייס, 'הגולם ויוצרו, או איך הפך חוק השבות את ישראל למדינה מולטי-אתנית', תיאוריה וביקורת, כרך 19 (2001), עמ' 45-69.